

claim dat Brusselse producenten in de zeventiende eeuw substantiële steun kregen van de centrale overheid (p. 335) onterecht; net zoals in Oudenaarde was het het stadsbestuur dat de nijverheid begunstigde. Daarnaast verdient het nadruk dat hergebruik van kartons en productie *on spec* ook in topcentra als Brussel de levensaders vormden. Bijgevolg moet de veronderstelde diepe kloof tussen beide centra enigszins genuanceerd worden. Dat Vanwelden geen aandacht besteedt aan de datering en toeschrijving van Oudenaardse wandtapijten is uiteraard legitiem gezien de invalshoek, maar de volledige afwezigheid van monumentale bronnen kan als problematisch ervaren worden. Afbeeldingen hadden veelgebruikte labels als 'kwaliteitsproduct' en 'massaproduct' kunnen verduidelijken en spraakverwarring kunnen voorkomen. Zo wordt het vijftiende-eeuws Oudenaards wandtapijt enerzijds beschreven als een 'kwaliteitsproduct' (p. 81) en zouden de stukken 'een vergelijking met Doornikse en Brusselse werken kunnen doorstaan' (p. 27), terwijl anderzijds beweerd wordt dat de Oudenaardse productie vóór 1600 geen internationale uitstraling kende omdat de producenten gedwongen werden om kleiner en goedkoper werk te fabriceren (pp. 88-90 en p. 332) – de laatste visie is overigens de meest waarschijnlijke. Vanwelden verklaart dit vanuit een onvermogen van de ondernemers om de weg te vinden naar patronen en naar duurere grondstoffen (p. 67-71 en 332), terwijl ze elders wijst op de zeer hechte handelscontacten tussen Oudenaarde en Doornik, een van de topcentra in de vijftiende eeuw (pp. 86-87). Een bewuste, strategische keuze voor een marktniche lijkt mij dan ook veel aannemelijker als verklaring. Ten slotte dient de afwezigheid van een index betreurd te worden. Deze lacune zal helaas de receptie van het boek hinderen, in het bijzonder buiten Nederland en Vlaanderen, terwijl Vanweldens studie van fundamenteel belang is voor de verdere ontwikkeling van het comparatieve en contextuele debat rond de vroegmoderne Vlaamse en Europese wandtapijtkunst en -nijverheid.

Koenraad Brosens

K.U.Leuven

Adri P. van Vliet, *'Een vriendelijke groetenisse'. Brieven van het thuisfront aan de vloot van De Ruyter (1664-1665)* (Franeker: Van Wijnen, 2007) 352 p.

ISBN 9789051942910

'Voorts soo laet ik u weeten mijn alderliefste kindt, dat ick in den kraem gelegen heb en ben verlost op den 02 augustis van een jonge soon. En ick heb sijn naem laten doopen na uw vader, waerover ick hoop dat ick wel gedaen sal hebben na u sijn', zo schreef Josje Elias Verburgh in 1664 aan haar man Thomas Lambertsen van den Schrande die zich als schieman aan boord van 's lands schip *Rotterdam* bevond. De *Rotterdam* maakte deel uit van het eskader van Michiel Adriaensz. De Ruyter dat in 1664 vertrok voor een expeditie naar de Middellandse Zee om daar op te treden tegen de Barbarijse kapers. Het werd een avontuur dat veel langer zou duren dan van tevoren werd gedacht, omdat de vloot onderweg de opdracht kreeg om naar West-Afrika en Guinea te varen en aldaar de verloren gegane Nederlandse wtc-bezittingen op de Engelsen te heroveren.

De brief van Josje Elias maakt deel uit van een corpus van 97 brieven die aan de vloot van De Ruyter gestuurd werden. Vanwege de oorlogsomstandigheden bereikten

die brieven hun bestemming nooit. Zij werden door Engelse oorlogs- en kaperschepen in beslag genomen en belandden onder de noemer *Prize papers* in het archief van de *High Court of Admiralty*, ondergebracht in de *National Archives* te Londen. In 1980 wees de rechtshistoricus S.W.P.C. Braunius als eerste op de prachtige briefencollectie in de *Prize papers*. Sindsdien hebben historici en letterkundigen slechts sporadisch gebruik gemaakt van dit unieke bronnenmateriaal. Dankzij het in 2005 gestarte project *Sailing Letters*, in het kader waarvan Roelof van Gelder een inventarisatie van deze collectie maakte, zijn nu bijna 38.000 brieven uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw getraceerd. De 4500 zeventiende-eeuwse brieven waren voor het grootste gedeelte gericht aan opvarenden van schepen die naar het Caribisch gebied of Azië onderweg waren of daarvandaan terugkeerden. De collectie marinebrieven is niet groot, wat de brieven die de basis van *Een vriendelijke groetenisse* vormen des te interessanter maken. Het voorbije De Ruyter jaar was de gelegenheid bij uitstek om deze brieven voor het voetlicht te brengen. Adri van Vliet heeft het bronnenmateriaal terecht de hoofdrol in de publicatie gegeven: het grootste gedeelte van het overigens prachtig geïllustreerde boek bestaat uit reproducties en transcripties van de 97 epistels. De brieven zijn geordend aan de hand van de schepen waarop de geadresseerden in 1664 en 1665 verbleven. Van de commandant van ieder schip is een korte biografie opgenomen. De brieven zelf zijn waar mogelijk voorzien van biografische gegevens van de beoogde ontvanger en van een verklarende woordenlijst.

Om de brieven in de juiste context te kunnen plaatsen, gaan er twee inleidende hoofdstukken aan het bronnenmateriaal vooraf. In het eerste hoofdstuk worden de achtergronden van de reis die De Ruyter in 1664 en 1665 maakte nader toegelicht. Bijzondere aandacht krijgen de samenstelling van het eskader, de opvarenden en het amfibisch optreden van De Ruyter in West-Afrika en Guinea. Het tweede hoofdstuk is gewijd aan een analyse van de *sailing letters*. Van Vliet beschrijft op mooie wijze hoe de achterblijvers op allerlei mogelijke manieren contact probeerden te houden met hun geliefden op zee. Zeemansvrouwen schreven hun brieven in veelvoud en probeerden deze via verschillende wegen bij hun echtgenoot te laten bezorgen. Dat dit lang niet altijd lukte, blijkt uit de talrijke verzuchtingen die aan het papier werden toevertrouwd. Zo schreef Trijntje Jacobs: 'Minn beminde maen ick ben seer bedroeft omdat ghij niet één brief gekregen hebt, (...), maer heb daer ue 3 gescreven. Verhopende dat ghij daer wel één ofte twee van sult krigen'. Interessant is te lezen hoe de huizen van kapiteinsvrouwen als 'postkantoor' fungeerden. Marinevrouwen schakelden de kapiteinsvrouw in omdat zij gebruik kon maken van de postbezorging door snelzeilende galjoten die de communicatie tussen de autoriteiten en de vloot verzorgden. Ook aan de inhoud van de brieven wordt ruimschoots aandacht geschonken. Van Vliet merkt op dat nieuwsberichten, zakelijke mededelingen en emotionele passages lukraak door elkaar heen stonden, de brieven waren dan ook geen spontane uitingen van het moment. Het belangrijkste nieuws werd veelvuldig gekopieerd en in verschillende brieven verwerkt. Tussen de regels door is duidelijk te merken dat het thuisfront het niet gemakkelijk had. Verhalen over in het kraambd gestorven kinderen, de om zich heen grijpende Pest en klachten over slechte economische omstandigheden waren talrijk. Ook de zorgen om het lot van de echtgenoten, geliefden, zonen en broers op zee keren in veel brieven terug. De constatering dat vooral zeemansvrouwen emotioneel gezien een zwaar leven moeten hebben geleid door de onzekerheid waarin ze verkeerden en de stressvolle situaties die ze zonder hun echtgenoot moesten zien te verwerken is dan ook zeker op zijn plaats. Het dagelijks bestaan van zeventiende-

eeuwse zeelieden, maar vooral dat van hun vrouwen en andere familieleden is na het lezen van *Een vriendelijke groetenisse* een stuk dichterbij gekomen.

Annette de Wit

Marinemuseum, Den Helder

Gabri van Tussenbroek, *The architectural network of the Van Neurenberg family in the Low Countries (1480-1640)*. Architectura Moderna 4 (Turnhout: Brepols, 2006) 250 p. ISBN 9782503518473

Dit is de bewerkte en Engelstalige versie van het in 2001 in Utrecht verdedigde proefschrift *Bouwen voor stad en land. Overzicht van het handelsnetwerk van de aannemersfamilie Van Neurenberg in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1480-1640)*. Met zijn proefschrift en dit boek geeft de auteur een belangrijke aanvulling op de meer traditionele architectuurgeschiedenis want hier staan niet zozeer bouwstijlen en architecten van naam en faam centraal, maar de relatief onbekende familie Van Neurenberg die generaties lang handelde in Naamse natuursteen. De geschiedenis van deze familie is de kapstok waaraan Van Tussenbroek twee thema's hangt: de veranderingen in de organisatie van het bouwbedrijf in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw én de uitbreiding van het afzetgebied van Naamse natuursteen in de Noordelijke Nederlanden en daarbuiten.

Het verhaal van de familie begint met Coenraad I van Neurenberg (ca. 1465 – ca. 1542) die als steenhouwer en steenhandelaar voornamelijk actief was in Maastricht en omgeving. Met steenwinning heeft de familie zich vermoedelijk nooit beziggehouden, maar uiteraard beschikten de Van Neurenbergs wel over goede contacten in het Naamse productiegebied. De wijze waarop men de handel vorm gaf, stemt overeen met wat we van de vroegmoderne handel weten. Netwerken van familieleden, vrienden en collega's speelden een belangrijke rol in het zakenleven. Zo maakte de familie Van Neurenberg deel uit van een uitgestrekt netwerk van steenhandelaren en steenhouwers, maar onderhield ze in de decennia na omstreeks 1600 ook contacten met opdrachtgevers en architecten als Hendrick de Keyser (Amsterdam), Lieven de Key (Haarlem) en Hendrick van Bilderbeeck (Leiden) en tevens met bekende koopmansfamilies als Trip en De Geer. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werden de handelsbelangen van de Van Neurenbergs minder prominent en richtte men zich op bestuurlijke functies (en de daaraan verbonden inkomsten). Ook dat is een bekend fenomeen en het vernieuwende van de studie van Van Tussenbroek ligt dan ook niet hier, maar in wat hij over het bouwbedrijf en de steenhandel naar voren brengt.

De organisatie van het bouwbedrijf onderging in de bestudeerde periode ingrijpende veranderingen. De oudste generaties Van Neurenberg combineerden de handel in Naamse steen met activiteiten als meester-steenhouwer, ontwerper en aannemer. Van een strikte scheiding daartussen was in de late middeleeuwen nog nauwelijks sprake en door hun bouwactiviteiten verspreidden de Van Neurenbergs en anderen de vormentaal uit de Maasvallei naar het noorden. In de zestiende eeuw veranderde dit. In toenemende mate werden handel, vervaardiging en ontwerp het domein van gespecialiseerde beroepsgroepen. Vooral in de snel groeiende Hollandse steden waren steenhandelaren als de familie Van Neurenberg niet langer betrokken bij het hele bouwproces. Dat werd voortaan aangestuurd vanuit het stadsfabriekambt. De steen-